

13.

การเคารพนับถือกฎหมาย (Obedience to Law) และการคัดค้านกฎหมายของประชาชน (Civil Disobedience)

มีสุภาษิตกฎหมายลาตินอยู่บทหนึ่ง กล่าวไว้อย่างขรึมขลังว่า

Obedientia est legis essentia

Obedience is the essence of Law

“การเคารพเชื่อฟังกฎหมาย คือ แก่นสาระสำคัญของกฎหมาย”

สุภาษิตกฎหมายบทนี้แสดงนัยไว้ชัดเจนว่า สาระสำคัญของความเป็นกฎหมายนั้นอยู่ที่สภาพบังคับของกฎหมายหรือธรรมชาติของการที่กำหนดให้ผู้คนทั่วไปต้องเคารพเชื่อฟังต่อกฎหมาย นัยเช่นนี้จึงเป็นเสมือนการสรุปว่า กฎหมายและการเคารพเชื่อฟังกฎหมายเป็นสิ่งที่ต้องเกิดคู่กันเสมอไม่อาจแยกออกจากกันได้ แต่ข้อสรุปเช่นนี้ดูเหมือนในตัวของมันเองจะไม่ได้อธิบายอะไรเลยว่ ทำไมเราจึงต้องเคารพเชื่อฟังกฎหมาย นอกจากคำตอบแบบกำปั้นทุบดินว่า เพราะมันคือกฎหมายเท่านั้น อีกทั้งไม่ได้ช่วยให้เกิดความกระจ่างเลยว่ อะไรคือความสัมพันธ์ระหว่างการเคารพเชื่อฟังกฎหมายและธรรมชาติของกฎหมาย⁽¹⁾

หากเราจะเริ่มต้นคำถามใหม่ว่า การเคารพเชื่อฟังต่อกฎหมายเป็นพันธะหน้าที่ทางศีลธรรม (Moral duty) หรือไม่ เชื่อว่าผู้คนส่วนใหญ่ในสังคม คงต้องยอมรับเห็นด้วยว่าเป็นพันธะเชิงศีลธรรมของสมาชิกในชุมชนที่จะต้องผูกมัดตัวเองต่อกฎหมาย ทำนองเดียวกับพันธะทางศีลธรรมในการรักษาคำมั่นสัญญา ทรรศนะเช่นนี้บางครั้งก็ถือเป็นส่วนหนึ่งของความคิดหรือข้อสรุปเรื่องหลักนิติธรรม (The Rule of Law) ในสังคม และนำเสนอใจว่าแนวความคิดเช่นนี้ ปรากฏอยู่ในประวัติศาสตร์ความคิดของมนุษยชาติมาเป็นเวลาช้านานแล้ว สองพันปีเศษที่ผ่านมาโสกราตีส

---

(1) เว้นแต่เราจะสามารถจับเค้าคำอธิบายของความคิดกฎหมายธรรมชาติแบบดั้งเดิม ที่เน้นความจำเป็นต้องมีคุณสมบัติทางศีลธรรมในเนื้อหาของกฎหมายทุกฉบับ ดู Joseph Raz, “The Authority of Law”, (Clarendon Press, Oxford 1979), P. 137

(Socrates) ปรัชญาเมธีผู้ยิ่งใหญ่ของกรีกได้ยืนยันในหลักการดังกล่าว โดยมอบชีวิตตัวเองให้แก่รัฐสมัยนั้นเพื่อพิสูจน์ความเชื่อของตนต่อความสมบูรณ์ศักดิ์สิทธิ์ของหลักการนี้ เซนต์ พอล (St. Paul) ได้จารึกไว้แก่พสกนิกรที่เป็นคริสเตียนทั้งหลายในกรุงโรม ยืนยันถึงพันธะทางศาสนาที่ทุกคนต้องเคารพเชื่อฟังต่อกฎหมายของฝ่ายอาณาจักร (Secular Law) เซนต์ โทมัส อไควนัส (St. thomas Aquinas) ประกาศว่ากฎหมายของมนุษย์ (Human Law) ควรต้องได้รับการเคารพเชื่อฟัง เว้นแต่กฎหมายนั้นจะขัดต่อกฎหมายธรรมชาติ แต่แม้กระนั้น อไควนัสก็ถือว่าโดยทั่วไปควรต้องเคารพปฏิบัติตามกฎหมายที่ขัดแย้งนั้น ๆ อยู่เพื่อหลีกเลี่ยงความวุ่นวายอลหม่านของสังคม เบนแธม (Bentham) ผู้ปฏิเสศกฎหมายธรรมชาติ และสนับสนุนข้อสรุปว่า กฎหมายทุกฉบับควรอยู่ภายใต้การวิพากษ์วิจารณ์โดยคำนึงถึงผลกระทบต่อประโยชน์เป็นสำคัญ ก็ยืนยันรับรองว่าภายใต้รัฐบาลแห่งกฎหมาย สิ่งที่เป็นเสมือนภาชีตในใจของประชาชนที่ดีคือ “เคารพเชื่อฟังกฎหมายอย่างสม่ำเสมอ ตรวจสอบวิจารณ์กฎหมายโดยเสรี”⁽²⁾ แม้ตัวอย่างที่กล่าวข้างต้นจะดูเหมือนยืนยันความศักดิ์สิทธิ์ของกฎหมาย แต่ทว่าหากเราลองมองสำรวจรอบ ๆ ตัว เราจะพบว่ามีคนอยู่ไม่น้อยที่เป็นคนตีบริสุทธ์ซึ่งละเมิดฝ่าฝืนกฎหมาย โดยพวกเขากลับไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นเรื่องผิดบกพร่องทางศีลธรรมอะไรในการกระทำดังกล่าว ตัวอย่างข้อนี้เราอาจพบได้ในผู้ฝ่าฝืนกฎจราจรที่ซบถเกินอัตราความเร็วที่กฎหมายกำหนด, นักธุรกิจที่ทำสัญญาอย่างไม่เป็นทางการกันเอง เพื่อหลีกเลี่ยงภาษีที่เขาเห็นว่าสูงเกินความจำเป็น หรือในสังคมร่วมสมัยก็ปรากฏนักวิจารณ์สังคม, นักทำกิจกรรมเพื่อสังคม, นักอนุรักษ์นิยมธรรมชาติหรือสิ่งแวดล้อม เป็นจำนวนไม่น้อยที่ฝ่าฝืนกฎหมายบ้านเมืองอย่างเปิดเผยและจงใจ เพื่อคัดค้านสิ่งที่เขาเห็นว่าไม่ถูกต้อง โดยไม่รู้สึกรู้สึกระดัดระดวงใจว่าตนกำลังละเมิดพันธะทางศีลธรรมที่ตนมีอยู่ต่อกฎหมาย ตรงกันข้ามกลับมีความรู้สึกที่ตัวเองเป็นฝ่ายถูกต้องมากกว่า และกระทำการดังกล่าวจากมโนธรรมบริสุทธ์ของตนเอง ข้อเท็จจริงเหล่านี้จึงดูเหมือนต้องการคำอธิบายที่ละเอียดอ่อนและลึกซึ้งมากกว่าข้อสรุปซึ่งมีสัมเสียงของการบงการอย่างหยาบ ๆ

ในที่นี้ ถ้าเราเริ่มจากการพิจารณาที่เหตุผลส่วนตัวของแต่ละคนในการปฏิบัติตามกฎหมาย ดูเหมือนมีคำตอบหลายแง่หลายมุมทั้งในแง่เหตุผลและในแง่จิตวิทยา นับแต่ความคร้าน (Indolence) ความเคารพ (Deference) ความเห็นตาม (Sympathy) ความกลัว (Fear) และความคิดรอบคอบ (Reason)⁽³⁾ อย่างไรก็ตามหากมองลึกลงสู่เหตุผลพื้นฐานของการต้องเคารพเชื่อฟังกฎหมาย เรายังพบว่าเหตุผลในเชิงหลักการหลาย ๆ ประการที่วางอยู่เบื้องหลังข้อสรุปดังกล่าว

---

(2) J.W. Harris, "Legal Philosophies", Op.cit., P. 209; David Lyons, "Ethics and the Rule of Law", Op.cit., P. 208

(3) ดู ปรีดี เกษมทรัพย์, "นิติปรัชญา ภาคสอง : บทนำทางประวัติศาสตร์", อ้างแล้ว หน้า 284-5

ในการแสวงหาเหตุผลนี้เราอาจเริ่มต้นจากกรณีที่กล่าวขวัญกันมากในเรื่องโสกราตีส ซึ่งเป็นตัวอย่างของคำอธิบายเหตุผลในแง่ “สัญญาประชาคม” (Social Contract) โสกราตีส ถูกตัดสินพิพากษาประหารชีวิตโดยข้อหาที่ออาชญากรรมอุกฉกรรจ์ด้วยการปฏิเสธพระผู้เป็นเจ้าของตัวเอง และทำความเสื่อมเสียต่อศีลธรรมของหนุ่มสาวกรีกยุคนั้น ในระหว่างการรอประหารชีวิต ด้วยการให้กินยาพิษฆ่าตัวเองตาย มิตรสหายของโสกราตีส (Crito) ได้พยายามชักชวนให้เขาหลบหนีการลงโทษตามลู่ทางที่ได้วางแผนไว้แล้ว แต่โสกราตีสกลับปฏิเสธการหวังดีดังกล่าวของเพื่อน โดยโต้แย้งว่าเขาได้อุทิศชีวิตเขามาทั้งหมดเพื่อสอนถึงความสำคัญของเรื่องความยุติธรรมและการเคารพต่อกฎหมายของรัฐ ดังนั้นทั้งหมดจะกลายเป็นเรื่องมือถือสาปากถือศีลไป หากเขาละเมิดหลักการที่เขาพร่ำสอน เพียงเพราะว่ากฎหมายนั้นได้มาขัดกับผลประโยชน์ส่วนตัวของเขา ขณะเดียวกัน โสกราตีสก็ยืนยันในความบริสุทธิ์ของเขาเสมอในคดีนี้ เขาถือว่ารัฐได้ทำร้ายเขาให้เสียหายในการตัดสินคดีที่ไม่เป็นธรรม แต่เขาถือว่า ตนเองต้องอยู่ใต้การผูกมัดของกฎหมายในลักษณะข้อตกลงที่ได้ทำไว้ โสกราตีสเชื่อว่า การที่เขาดำรงอยู่ในชุมชนนี้ก็เท่ากับว่าเขาได้ทำข้อตกลงโดยปริยายที่จะยอมผูกมัดเชื่อฟังกฎหมาย และข้อตกลงนี้ยังคงผูกมัดตัวเขา แม้ว่าผลลัพธ์ของมันจะทำให้เขาเสียประโยชน์ก็ตาม เขาเห็นว่าข้อตกลงจะเป็นเรื่องไร้ความหมายหากว่ามันสามารถถูกละเมิดเมื่อไรก็ตามอำเภอใจของคู่สัญญา ผู้เห็นว่าเขาเกิดเสียประโยชน์ขึ้นมาจากการผูกมัดตามข้อตกลง หากว่าทุกคนสามารถปฏิเสธข้อตกลงนั้น อย่างง่าย ๆ แล้วก็คงไม่มีใครที่ไหนซึ่งยินยอมปฏิบัติตามข้อตกลงอย่างจริงจัง หากว่าทุกคนเป็นผู้ตัดสินใจเอาเองว่ากฎหมายฉบับใดที่ควรปฏิบัติตามและฉบับใดที่ไม่ควรปฏิบัติ ในไม่ช้าแล้วก็คงไม่มีกฎหมายอีกต่อไป และถ้าเป็นเช่นนั้นบรรดาผู้ซึ่งฝ่าฝืนกฎหมายดังกล่าวย่อมเป็นบุคคลที่ร่วมทำลายระบบกฎหมายทั้งหมด และในขณะเดียวกันก็ย่อมเป็นการละเมิดต่อหน้าที่ซึ่งรักภักดีต่อรัฐจากการทำลายระบบกฎหมาย ซึ่งเป็นส่วนสำคัญในการดำรงอยู่ของรัฐ การไม่ปฏิบัติตามกฎหมายจึงเป็นการกระทำที่ไม่ยุติธรรม (Injustice) กระจ่างกระเดื่อง, ออกตัญญู (Ingratitude) และลบหลู่ไม่ให้ความเคารพ (Impiety)⁽⁴⁾ โสกราตีสถือว่าพันธะในการเคารพเชื่อฟังกฎหมาย

---

(4) Burton M. Leiser, "Liberty, Justice and Morals", (Mac Millan Publishing, 1979), P. 343

เหตุผลในส่วนนี้ของโสกราตีส นับว่ามีนัยอันสอดคล้องกับทรรคนะศาสตราจารย์ โซเปอร์ (Philip Soper) ที่อิงเหตุผลพื้นฐานของการเคารพเชื่อฟังกฎหมายไว้ที่ เรื่อง "การเคารพต่อผู้มีอำนาจปกครอง" (Respect for those with authority) โดยเริ่มจากสมมุติฐานว่า การใช้อำนาจข่มขู่ทางการปกครองเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับมนุษย์ ดังนั้นบุคคลที่พยายามปกครองบ้านเมืองเพื่อผลประโยชน์ของประชาชนจึงมิได้กระทำผิดทางศีลธรรมประการใด ในแง่นี้ประชาชนจึงควรเคารพต่อความพยายามอันสุจริตดังกล่าวของผู้ปกครองที่มีอำนาจและวิธีทางสำคัญที่แสดงออกถึงการเคารพนี้ก็คือการเคารพเชื่อฟังการชี้แนะของผู้ปกครอง ประชาชนจึงมีพันธะโดยพื้นฐานเบื้องต้น ในการเคารพเชื่อฟังกฎหมาย Philip Soper, "The Obligation to Obey the Law", in Ruth Gavison (ed.), "Issues in Contemporary Legal Philosophy", (Clarendon Press, Oxford, 1987), PP. 127-55

DAVID. The Death of Socrates. Metropolitan Museum of Art, New York, Wolfe Fund, 1931.

เป็นสิ่งสัมบูรณ์ (Absolute) ทุกคนต้องยอมรับกฎหมายเสมอแม้จะเป็นผลร้ายแก่ตัวเอง โดยเปรียบเทียบกฎหมายว่า คล้ายเป็นพ่อแม่ของเรา ถึงแม้พ่อแม่จะปฏิบัติต่อเราอย่างไม่ถูกต้อง ผู้เป็นลูกก็ไม่มีสิทธิ์ที่จะแก้แค้นตอบโต้หรือประท้วงพ่อแม่ตน สำหรับโสกราตีสแล้ว เขาได้วางบรรทัดฐานสำคัญไว้ว่า ทุกคนไม่ควรกระทำความผิด การทำร้ายหรือทำอันตราย (harm) ผู้อื่นถือว่าการกระทำความผิด การไม่เคารพเชื่อฟังกฎหมายไม่ว่าจะเป็นกฎหมายที่เป็นธรรมหรือไม่ก็ตาม ย่อมถือว่าการกำลังทำอันตรายต่อรัฐ และต่อบุคคลอื่นในท้ายที่สุด แม้ว่ากฎหมายนั้นจะเป็นกฎหมายที่ไม่เป็นธรรม การไม่เคารพปฏิบัติตามกฎหมายดังกล่าว ก็เป็นการทำอันตรายแก่คนบางคน และดังนั้นย่อมเป็นการกระทำความผิดต่อบางคน โดยเหตุนี้การไม่ปฏิบัติตามกฎหมายย่อมเป็นการกระทำความผิด บุคคลจึงไม่อาจปฏิเสธพันธะปฏิบัติตามกฎหมายไม่ว่าในกรณีใด⁽⁵⁾

ทรรศนะของโสกราตีสข้างต้นแสดงให้เห็นการผูกมัดตัวเองอย่างลึกซึ้ง ต่อความศักดิ์สิทธิ์ของกฎหมาย ซึ่งผูกพันสมาชิกทุกคนในสังคมประหนึ่งข้อตกลง หรือสัญญาประชาคมที่ทุกคนได้ทำไว้ ในแง่นี้ การปฏิเสธกฎหมายจึงกระทำได้ทางเดียวโดยการออกไปเสียจากชุมชนหรือสังคมนั้น ๆ เท่านั้น อันเท่ากับเป็นการบอกเลิกข้อตกลงในการอยู่ร่วมกันกับสมาชิกอื่น ๆ ในสังคม

นอกจากการให้เหตุผลในแง่ “ข้อตกลง” หรือ “สัญญาประชาคม” ข้างต้นแล้ว ก็ยังมีเหตุผลเรื่อง “ความชอบธรรม/ความเที่ยงธรรม” (Fairness) สนับสนุนข้อโต้แย้งเรื่องความชอบธรรมนี้สืบมาแต่ข้อสมมุติว่าในเมื่อเราอยู่ในสังคมและได้ประโยชน์ในความสงบสุข จากการที่คนทั่วไปหรือคนอื่นปฏิบัติตามกฎหมาย ประโยชน์อันได้รับจากบทบาทของกฎหมาย ในการจัดระเบียบให้เกิดแก่สังคม ทำให้เรามีหน้าที่ต้องปฏิบัติตามกฎหมายเพื่อประโยชน์แก่คนอื่นเช่นกัน เหตุผลในแง่ “ความชอบธรรม” เช่นนี้ จึงคล้าย ๆ เรื่องสัญญาต่างตอบแทนสมาชิกในสังคมต้องถ้อยที่ถ้อยปฏิบัติตามกฎหมายเหมือน ๆ กันเพื่อความเป็นธรรม จากประโยชน์ที่ต่างฝ่ายจะได้รับเนื่องจากการปฏิบัติตามกฎหมาย⁽⁶⁾

เซอร์ พอล วินogradอฟ (Sir Paul Vinogradoff) นักปรัชญากฎหมายคนสำคัญร่วมสมัย ได้อธิบายเหตุผลในอีกแง่หนึ่งว่าการเคารพเชื่อฟังกฎหมายสืบแต่ความสำคัญของกฎหมายเอง กล่าวคือเป็นความจำเป็นของสังคมที่ต้องมีกฎหมายใช้บังคับแก่สมาชิกทั้งหลายในสังคม เพื่อความสงบเรียบร้อยหรือประโยชน์สุขร่วมของสังคม โดยเฉพาะภายในนิติรัฐซึ่งถือว่ากฎหมาย

---

(5) A.K. Bierman & James A. Gould, "Philosophy for a New Generation", (The MacMillan Company, New York, 1973), P. 315; เบลโต้, "โสกราตีส", (ส.ศิริรักษ์, ผู้แปล), (สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2514), หน้า 89-111

(6) David Lyons, "Ethics and the Rule of Law", Op.cit., P. 212

เป็นใหญ่ และมีความสำคัญเหนือสิ่งใด เป็นสิ่งสำคัญยิ่งที่ราษฎรทั้งหลายต้องยอมรับนับถือกฎหมาย อย่างไรก็ตาม มีข้อสังเกตว่าแนวความคิดเรื่องการยอมรับนับถือกฎหมายของวิโนกราดอฟนี้เน้นทั้งการนับถือกฎหมายในส่วนของราษฎรและในส่วนของรัฐชาติด้วย (และจุดนี้เองที่ทำให้เขาวิจารณ์ Legal Positivism ในแบบฉบับของ ออสติน ซึ่งถือว่ากฎหมายคือคำสั่งหรือคำสั่งบัญชาของรัฐชาติที่มีต่อราษฎร เนื่องจากเป็นการนิยามกฎหมายให้มีผลผูกมัดแต่เฉพาะราษฎรเท่านั้น แต่ตัวรัฐชาติจะต้องอยู่ใต้บังคับแห่งกฎหมายไม่)⁽⁷⁾

เหตุผลของวิโนกราดอฟนี้นับได้ว่าเป็นเหตุผลทั่ว ๆ ไปซึ่งส่วนใหญ่มักเคยได้ยินได้ฟังมาก่อนเกี่ยวกับความจำเป็นที่ต้องปฏิบัติตามกฎหมายอันสัมพันธ์กับเรื่องความจำเป็นที่ต้องมีกฎหมายในสังคม หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือเป็นเหตุผลที่วางอยู่บนหลักอรรถประโยชน์ (Utilitarianism) หรือเรื่องคุณค่า หรือประโยชน์ของการมีกฎหมายนั่นเอง ซึ่งต่างจากการให้เหตุผลก่อนหน้านั้นสองประการซึ่งอาจกล่าวได้ว่าสัมพันธ์กับหลักศีลธรรมบางเรื่อง เช่นการรักษาสัตย์จะหรือรักษาคำมั่นสัญญา, หลักเรื่องความเป็นธรรม ความเสมอภาค เป็นต้น เหตุผลในแง่อรรถประโยชน์นี้คงเป็นเสมือนคำยืนยันว่าดี ๆ ชั่ว ๆ การมีระบบกฎหมาย แม้จะไม่สมบูรณ์ก็ยังดีกว่าการไม่มีกฎหมายเลย และการปฏิเสธไม่เชื่อฟังกฎหมายใด ๆ ย่อมถือเป็นการคุกคามหรือก่ออันตรายต่อระบบกฎหมายและสังคมในท้ายที่สุด

อย่างไรก็ตามแม้เราอาจแจกแจงเหตุผลสนับสนุนการต้องเคารพเชื่อฟังกฎหมายได้หลาย ๆ ประการดังกล่าว (หรืออาจมีเพิ่มมากกว่านี้) ข้อเท็จจริงในทางตรงข้ามที่มีผู้คนจำนวนมากไม่ยอมทำการดื้อแพ่งต่อกฎหมาย (Civil Disobedience) หรือปฏิเสธการปฏิบัติตามกฎหมายด้วยความเชื่อมั่นในความถูกต้องของตน โดยหลาย ๆ กรณีเกิดจากความเชื่อมั่นในมโนธรรมส่วนตนว่ามีความบกพร่องไม่ชอบธรรมในตัวกฎหมายเอง ปรากรฎการณ์เหล่านี้นับว่าชวนให้ตั้งคำถามว่า เหตุผลรองรับเรื่องการเชื่อฟังกฎหมายข้างต้นนั้น เป็นเหตุผลเด็ดขาดสุดท้ายดังการยืนยันของโสกราตีสกระนั้นหรือ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อหันมาพิจารณาอย่างละเอียดมากขึ้นในปฏิกริยาฝ่ายตรงข้ามที่มีบุคคลผู้มีชื่อเสียงของโลกหนุนรับอยู่ไม่น้อย นับแต่ มหาตม คานธี (Mahatma Gandhi) ตอลสตอย (Leo Tolstoy), มาร์ติน ลูเธอร์ คิง จูเนียร์ (Martin Luther King Jr.), เฮนรี เดวิด ธอโรว์ (Henry David Thoreau) ฯลฯ ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นบุคคลผู้ได้ชื่อว่าเคร่งครัดศีลธรรมและยึดมั่นในแนวทางอหิงสธรรมทั้งสิ้น และเป็นที่น่าสังเกตอย่างยิ่งว่า บุคคลดังกล่าวคงมิใช่สัญลักษณ์แห่งการดื้อแพ่งต่อกฎหมายในโลกแห่งอดีตเท่านั้น สืบแต่ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมากลับมีแนวโน้มของความเห็นพ้องเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ในหมู่นักปรัชญาร่วมสมัยที่ปฏิเสธเรื่องพันธะหน้าที่ในการ

(7) อ้างใน วิชาญ เจริญธรรม, “คำอธิบายความรู้เบื้องต้นทางนิติปรัชญา”, อ้างแล้ว, หน้า 191

ต้องเคารพเชื่อฟังกฎหมายเสมอไป อันนับเป็นทรรคนะที่แตกต่างจากกระแสหลักทางความคิดดั้งเดิมที่ดำรงมามากกว่าสองพันปี⁽⁸⁾

ปัญหาเรื่องการปฏิเสธการปฏิบัติตามกฎหมายอย่างเชื่อมั่นและจงใจดังกล่าว เบื้องแรกสุดคงต้องเริ่มจากการไม่ศรัทธาหรือไม่นับถือในกฎหมายนั้น ๆ เป็นพื้นฐานก่อนที่จะพัฒนาไปสู่การกระทำที่ท้าทายรัฐ ปัญหาว่าเหตุใดคนจึงไม่นับถือกฎหมายอาจมีคำอธิบายได้หลาย ๆ ข้อเช่นกัน ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช นักกฎหมายไทยคนสำคัญก็เคยอภิปรายถึงปัญหานี้โดยท่านได้แยกเหตุผลของการไม่นับถือกฎหมายออกเป็น 4 ข้อ กล่าวคือ⁽⁹⁾

1. ความบกพร่องหรือความไม่ดีของกฎหมาย ซึ่งท่านอธิบายว่าความไม่ดีของกฎหมายอาจมาจากเหตุต่าง ๆ นับแต่ความไม่ดีอันเกิดจากสาระเนื้อหาที่ไม่เป็นธรรมของกฎหมายนั้น ๆ ซึ่งอาจจะเนื่องจากเป็นกฎหมายที่ออกมาตามอำเภอใจของผู้ปกครองโดยไม่คำนึงถึงผลร้ายที่จะตกอยู่กับผู้อยู่ใต้บังคับกฎหมาย ดังเช่น กรณีของกรุงโรมก่อนจะล่มสลายก็เคยมีการออกกฎหมายเช่นนี้ สมัยท่านผู้หญิงเมียซีซาร์มีอำนาจมากสั่งให้ออกกฎหมายได้ตามอำเภอใจ เพียงแต่เอ่ยคำว่า "Sic Volo, Sic Jubeo, Ut Leges" "เพราะฉันต้องการอย่างนี้ เพราะฉันชอบของฉันอย่างนี้ จึงไปออกกฎหมายมาบังคับ" ซึ่งไม่ช้านานหลังจากนั้นกรุงโรมก็แตก ความไม่ดีของกฎหมายยังอาจเกิดจากการใช้กฎหมายผิดกาลเทศะ เช่น กฎหมายประกาศกฏอัยการศึกซึ่งความจริงเป็นกฎหมายที่ดีและใช้ประโยชน์ได้มาก แต่หากใช้กันนานพรั้าเพื่อก็กยอมไม่มีใครนับถือ นอกจากนั้นความไม่ดีของกฎหมายยังอาจเป็นผลจากมีกฎหมายเพ้อมากจนเกินไปจนทำให้คนไม่แน่ใจว่าการกระทำของตนจะผิดกฎหมายใดบ้าง เมื่อกฎหมายเพ้อคนก็จะหมดความนับถือกฎหมาย เหมือนกรณีไม่นับถือเงินเพื่อเช่นกัน

2. เนื่องจากผู้ออกกฎหมายบำเพ็ญตนอยู่เหนือกฎหมายเสียเอง

3. ไม่มีคำอธิบายเหตุผลหรือประโยชน์ของกฎหมายให้คนทั่วไปเข้าใจ

4. กฎหมายนั้นมิได้ออกมาเพื่อประโยชน์ของประชาชน หรือออกมาโดยมิได้รับความยินยอมเห็นชอบของประชาชน กฎหมายในลักษณะนี้ ประชาชนอาจไม่นับถือปฏิบัติตามเพราะเห็นว่าไม่ใช่กฎหมายแต่เป็นกกดหัว

เมื่อพิจารณาสาระสำคัญส่วนใหญ่ที่ทำให้คนไม่นับถือกฎหมาย ในทรรคนะของ ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช ดังกล่าวอาจกล่าวได้ว่าคือปัญหาเรื่องความไม่เป็นธรรมในกฎหมายซึ่งซ่อนอยู่

---

(8) Ruth Gavison (ed.), "Issues in Contemporary Legal Philosophy", Op.cit., PP. 128, 180

(9) ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช, "ปาฐกถาเรื่องนับถือกฎหมาย", (บทบัณฑิตย์, เล่ม 23, ตอน 1 มกราคม, 2508),

Mahatma Gandhi

หรือปรากฏอยู่ในเนื้อหาของตัวบทกฎหมาย ทำให้กฎหมายนั้นมีลักษณะเป็นกฎหมายที่ไม่เป็นธรรม (Unjust law) ในสายตาของผู้คน ประเด็นเรื่องกฎหมายที่ไม่เป็นธรรมนี้คงอาจจำได้ว่า ในคราวศึกษาเรื่องกฎหมายธรรมชาติ เช่นด์ โทมัส อีควอนส์ก็ได้เคยกล่าวถึงลักษณะของกฎหมายที่ไม่เป็นธรรม 3 ประการ ซึ่งอาจกล่าวทบทวนได้ว่า คือมีกรณีที่ผู้บัญญัติกฎหมายใช้อำนาจเกินกว่าที่ได้รับมอบหมาย ประการหนึ่ง, วัตถุประสงค์ของกฎหมายมิได้มุ่งต่อการส่งเสริมความดีงามแก่สังคมประการหนึ่ง และกฎหมายนั้นกำหนดความรับผิดชอบให้แก่ประชาชนอย่างไม่เสมอภาคเป็นประการสุดท้าย

ปัญหาเรื่องความไม่เป็นธรรมของกฎหมาย กล่าวโดยสรุปแล้ว อาจเกิดขึ้นได้โดยเจตนาของรัฐเองซึ่งเป็นเรื่องความบกพร่องทางการเมืองภายในรัฐนั้น ๆ หรืออาจเกิดจากความผิดพลาดในการตรากฎหมายโดยไม่มีเจตนาร้าย อย่างไรก็ตามไม่ว่าความเป็นธรรมนั้น ๆ จะเกิดขึ้นด้วยเหตุผลใดก็ตาม ผลสืบเนื่องสำคัญที่เกิดขึ้นก็คือ ทำให้ความเชื่อถือศรัทธาในกฎหมายนั้น ๆ เสื่อมลงหรือทำให้ระบบกฎหมายนั้น ๆ เสื่อมประสิทธิภาพในการใช้บังคับ อันอาจนำไปสู่การเสื่อมความเชื่อถือไว้วางใจต่อรัฐในที่สุด หากไม่มีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงความไม่ถูกต้องดังกล่าวให้ทันกาล

ในประเด็นเกี่ยวกับเรื่องการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงนี้ เป็นไปได้ว่าอาจเกิดขึ้นได้ใน 2 ระดับ คือในระดับของรัฐ และในระดับของประชาชน

ในส่วนการเคลื่อนไหวในระดับของรัฐ หากเป็นสมัยสมบูรณ์ตามนิติรัฐวิสัยก็อาจเริ่มต้นจากบุคคลซึ่งเป็นผู้นำสูงสุด ดังอาทิตัวอย่างการชำระกฎหมายตราสามดวงในสมัย ร.1 สืบเนื่องจากคดีอั้งยี่ที่ ร.1 ทรงเห็นว่ากฎหมายที่ใช้ตัดสินคดีดังกล่าวไม่เป็นธรรม แต่สำหรับรัฐที่เป็นนิติรัฐสมัยใหม่ซึ่งมีระบบกฎหมายที่มั่นคงหรือมีองค์กรที่กำหนดหน้าที่ทบทวนความชอบธรรมของกฎหมาย (Judicial Review) องค์กรที่รับผิดชอบดังกล่าวย่อมต้องดำเนินการแก้ไขหรือยกเลิกกฎหมายที่ไม่เป็นธรรมนั้นโดยเร็ว หรืออาจแก้ไขโดยผ่านกระบวนการตีความรัฐธรรมนูญโดยตุลาการรัฐธรรมนูญ ดังเช่นในประเทศไทยก็เคยมีคำวินิจฉัยของตุลาการรัฐธรรมนูญฉบับหนึ่ง ในปี 2494 ตัดสินว่าบทบัญญัติบางตอนใน พ.ร.บ.สำรวจและห้ามกักกันข้าว พ.ศ. 2489 ในส่วนที่ให้บริษัทยาสูบของบุคคลที่มีได้รู้เห็นด้วยในการกระทำผิดเป็นการขัดต่อกฎหมายรัฐธรรมนูญ (อย่างไรก็ตามมีคำวินิจฉัยของตุลาการรัฐธรรมนูญบางฉบับเช่นกันที่แสดง ๆ ออกไป เช่นกรณีคำวินิจฉัยของคณะตุลาการรัฐธรรมนูญที่ ต.1/2513) หรือถ้าเป็นกรณีที่กฎหมายนั้นมีความไม่เป็นธรรมมาก ๆ จนระบบกฎหมายขาดแรงสนับสนุนจากสังคมจนต้องมีการเปลี่ยนแปลงระบบใหม่ ก็อาจมีการตรากฎหมายย้อนหลังเอาเป็นความผิดกับผู้ปฏิบัติตามคำสั่งของรัฐที่ขาดระบบ

กฎหมายได้ ดั่งข้อเสนอของนักกฎหมายที่มีชื่อเสียงหลาย ๆ ท่าน ซึ่งร่วมพิจารณาคดีอาชญากรรม สงครามในเยอรมันที่เมือง นูร์มเบิร์ก ในปี 1947 ซึ่งเห็นว่า ควรมีการตรากฎหมายย้อนหลัง ลงโทษอาชญากรรมสงครามทั้งหลายซึ่งต่างอ้างกฎหมาย หรือคำสั่งของรัฐของตนเป็นข้อแก้ตัว ในศาลทั้งสิ้น⁽¹⁰⁾ นอกจากนี้ รัฐอาจใช้กลไกทางกฎหมายรัฐธรรมนูญ โดยให้ฝ่ายบริหารทำการ ยุบสภานิติบัญญัติเพื่อให้มีการเลือกตั้งผู้แทนราษฎรชุดใหม่ เข้ามาแก้ไขเปลี่ยนแปลงหรือยกเลิก กฎหมายฉบับที่มีปัญหา

อย่างไรก็ตาม เป็นไปได้ว่าการเคลื่อนไหวในระดับของรัฐนั้นอาจมีข้อบกพร่องภายใน ตัวเองทั้งในแง่เนื้อหาการเปลี่ยนแปลง, ความล่าช้าไม่ทันต่อสถานการณ์ หรือกลไกของรัฐอาจ ขัดขวางความเปลี่ยนแปลงใด ๆ โดยยืนยันความถูกต้องของกฎหมายที่มีปัญหานั้น ๆ เหตุเหล่านี้ จึงอาจนำมาซึ่งการเคลื่อนไหวของประชาชนเอง ซึ่งอาจแสดงออกด้วยการประท้วงคัดค้านต่อ กฎหมายที่เห็นว่าไม่เป็นธรรมนั้นโดยสันติวิธี (Civil Disobedience) หรืออาจเรียกร้องผลักดัน ให้รัฐทำการแก้ไขกฎหมายนั้น ๆ ด้วยการวิพากษ์วิจารณ์กฎหมายที่ไม่เป็นธรรม แต่ยังไม่ถึงกับ ปฏิเสธไม่ยอมรับหรือไม่ปฏิบัติตามกฎหมายดังกล่าว และที่จุดนี้เองที่นำไปสู่ข้อถกเถียงอย่าง มากทั้งในแง่กฎหมายและในแง่การเมืองว่าประชาชนทั่วไปมีสิทธิหรือความชอบธรรมในการ เคลื่อนไหวดังกล่าวเพียงใด

ในการวิพากษ์วิจารณ์กฎหมายที่เห็นว่าไม่ถูกต้องนั้น ดูจะไม่สู้มีปัญหามากในแง่ความ ชับซ้อนของเหตุผล ซึ่งอาจพิจารณาจากแนวทฤษฎี Legal Positivism ดังที่ เบนแธม ได้กล่าว ไว้เป็นหลักการว่า “เคารพเชื่อฟังกฎหมายอย่างสม่ำเสมอ ตรวจสอบวิจารณ์กฎหมายโดยเสรี” โดยทั่วไปแล้วในสังคมประชาธิปไตย ประชาชนทุกคนย่อมมีสิทธิวิพากษ์วิจารณ์การกระทำ ของรัฐที่ตนเห็นว่าไม่ถูกต้องอันรวมทั้งเรื่องกฎหมายต่าง ๆ ด้วย⁽¹¹⁾ เพียงแต่การกระทำนั้นต้อง เป็นการแสดงความเห็นวิพากษ์วิจารณ์หรือติชมโดยสุจริตหรือเป็นการกระทำภายในความมุ่งหมาย แห่งรัฐธรรมนูญ (ขอให้เทียบเคียงประมวลกฎหมายอาญา มาตรา 116) การยอมรับให้มีการ วิพากษ์วิจารณ์กฎหมายได้นั้นนับว่ามีเหตุผลเชิงศีลธรรมรองรับอยู่ด้วย ดังที่ ศาสตราจารย์ ฮาร์ท

(10) ร่องพล เจริญพันธุ์ “นิติปรัชญา”, (มหาวิทยาลัยรามคำแหง), หน้า 73

(11) น่าสนใจเปรียบเทียบว่า แม้ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของไทยเรา ยังเคยมีกฎหมายให้อ่านาจอชราชการ ทัดทานการสังหารของพระเจ้าอยู่หัวที่ตนแต่ดว่าไม่ชอบได้ ดังปรากฏในมาตรา 106 ของกฎหมายตราสามดวง :
“อนึ่งพระเจ้าอยู่หัวได้ เริ่ศด้วยกิจราชการ คดีถ้อยความประการใดตองกฎหมายประเวณียุติธรรมแล้วให้กระทำตาม กัมิชอบจึงอาจเท็ดทูนทัดทาน ครั้งหนึ่ง สองครั้ง สามครั้ง ถ้ามิฟังโง่ดไร อย่าเพิ่งสั่งไป ให้ทูลในทิวโหราน ถ้ามิฟังจึงให้ กระทำตาม ถ้าผู้ใดมิกระทำตามพระโอยการตั้งนี้ทานว่าผู้นั้นละเมิดพระอาญา”

(H.L.A. Hart) ได้เคยกล่าวไว้ในฐานะเป็นจุดเด่นของทฤษฎี Legal Positivism ซึ่งไม่ยืนยันว่ากฎหมายที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันกับกฎหมายที่ควรจะเป็นหรือกฎหมายในอุดมคติเป็นสิ่ง ๆ เดียวกัน ดังนั้นจึงยอมเปิดช่องให้วิจารณ์ได้โดยเสรีจากบรรทัดฐานเชิงคุณค่าในความคิดของแต่ละคน ในแง่ของการวิพากษ์วิจารณ์กฎหมายที่ไม่เป็นธรรมนี้จึงดูไม่มีข้อขัดข้องทางทฤษฎี เว้นแต่ในประเทศเผด็จการแบบขวาสุดหรือซ้ายสุดเท่านั้น ที่อาจจะปิดปากเสียงประชาชนในด้านนี้ด้วยเหตุผลเรื่องความมั่นคงของอำนาจรัฐที่ออกจะคับแคบไม่ถูกต้องเรื่องการวิพากษ์วิจารณ์กฎหมายที่ไม่เป็นธรรมในสังคมไทยเราก็เคยมีปรากฏบ่อยครั้ง ตัวอย่างที่ค่อนข้างครึกโครมและได้รับความสำเร็จอาจอ้างถึงกรณี การวิพากษ์วิจารณ์ประกาศของคณะปฏิวัติฉบับที่ 299 ในปี 2515 เรื่องแก้ไขพระราชบัญญัติข้าราชการฝ่ายตุลาการ ซึ่งมีการรวมเคลื่อนไหวอย่างมากทั้งประชาชนทั่วไป และในหมู่นักกฎหมาย จนกระทั่งต้องมีพระราชบัญญัติยกเลิกประกาศของคณะปฏิวัติฉบับนี้ในเวลาต่อมา

วิวาทะเรื่องการดื้อแพ่งกฎหมายของประชาชน (Civil Disobedience)

การดื้อแพ่งกฎหมายของประชาชน ซึ่งโดยนิยามทั่วไปแล้วหมายถึงการกระทำที่เป็น การฝ่าฝืนกฎหมายโดยสันติวิธี, เป็นการกระทำเชิงศีลธรรมในลักษณะของการประท้วงคัดค้าน ต่อกฎหมายที่ไม่เป็นธรรมหรือต่อการกระทำของรัฐบาลที่เห็นว่าไม่ถูกต้อง นับว่าเป็นปัญหา ใหญ่ปัญหาหนึ่งในเชิงทฤษฎีการเมืองและปรัชญากฎหมายที่มีความละเอียดอ่อน ซับซ้อนอย่างมาก และเป็นปัญหาขัดแย้งทางทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับปัญหาในทางปฏิบัติอย่างสูงเช่นกัน

เรื่องราวของ “อันตราคนี” หรือ Antigone ซึ่งเคยกล่าวผ่านมาแล้วเกี่ยวกับวีรสตรีผู้ กล้ากระทำการต่อต้านคำสั่งของรัฐที่ไม่เป็นธรรมนั้นอาจเป็นเพียงบทละครโบราณของกรีก เรื่องหนึ่งเท่านั้น แต่ประวัติศาสตร์ของการดื้อแพ่งกฎหมายของประชาชนก็มีปรากฏมาช้านาน แล้วเช่นกัน การปฏิเสศคำสั่งหรือกฎหมายของพระเจ้าฟาโรห์ (Pharoah) กษัตริย์โบราณของ อียิปต์ ที่สั่งให้นำทารกแรกเกิดไปฆ่าทิ้ง จากบรรดาหมอดำยาชาวฮีบรู (Hebrew) หรือยิว ด้วย เหตุผลว่าพวกเขากลัวต่อพระเจ้า หรือกลัวการละเมิดกฎหมายของพระเจ้าซึ่งถือว่าสูงกว่ากฎหมาย ของกษัตริย์ฟาโรห์ อาจนับได้ว่าเป็นการดื้อแพ่งต่อกฎหมายของประชาชน ครั้งแรกเท่าที่เคย บันทึกลงไว้ในประวัติศาสตร์⁽¹²⁾ และต่อถัดจากนั้นก็คงมีปรากฏเรื่อยมาจนถึงยุคสมัยของมหาดม คานธี, มาร์ติน ลูเธอร์, คิง จูเนียร์ ขบวนการต่อต้านสงครามเวียดนามโดยคนหนุ่มสาวอเมริกัน, ขบวนการสันติภาพต่อต้านอาวุธ นิวเคลียร์ หรือขบวนการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมธรรมชาติต่าง ๆ ซึ่งเป็นขบวนการดื้อแพ่งต่อกฎหมายที่ปรากฏบทบาทมากขึ้นเรื่อย ๆ ในสังคมโลกปัจจุบัน

(12) Burton M. Leiser, "Liberty, Justice and Morals", Op.cit., P. 344

ซึ่งทวีความซับซ้อนของความขัดแย้งในผลประโยชน์ในแนวทางการใช้ชีวิต⁽¹³⁾ หรือแนวทางการเมืองต่าง ๆ

กล่าวโดยทั่วไปแล้ว หลักการของเรื่องการตีแผ่กฎหมายของประชาชน จะมีทั้งผู้ที่ไม่เห็นด้วยและไม่เห็นด้วยโต้แย้งกันมาโดยตลอด

ฝ่ายที่ไม่เห็นด้วย แน่ใจว่ามักจะเป็นบุคคลที่ยืนยันในเรื่อง ความศักดิ์สิทธิ์ของกฎหมาย ที่ทุกคนต้องเชื่อฟังโดยไม่มีข้อยกเว้นใด ๆ เราคงเห็นแล้วจากกรณีของโสกราตีสที่ยืนยันว่าปัจเจกชนทุกคนจะต้องปฏิบัติตามกฎหมาย โดยไม่คำนึงว่ากฎหมายนั้นจะเป็นธรรมหรือไม่ก็ตาม หากกฎหมายนั้นจะบังคับให้เขาไปทำสงครามหรือตาย เขาก็ต้องปฏิบัติตาม การปฏิบัติตามกฎหมายจึงเป็นส่วนสำคัญของการแสดงออกซึ่งความรักชาติ เกิดทุนมาตุภูมิของตน ทั้งหมดคงอ้างอิงหลักเรื่องสัญญาประชาคม รวมทั้งหลักเรื่องความชอบธรรม (Fairness) หรือความเสมอภาค และหลักเรื่องความจำเป็นของสังคม ดังที่ได้กล่าวผ่านมาแล้วในเรื่องเหตุผลของการต้องเคารพเชื่อฟังกฎหมาย ขณะเดียวกันแนวความคิดของฝ่ายนี้ด้านหนึ่งก็สอดคล้องกับทฤษฎี Legal Positivism ซึ่งยืนยันว่าเรื่องการดำรงอยู่ของกฎหมายเป็นคนละเรื่องกับเรื่องความชอบธรรมหรือไม่ชอบธรรมของกฎหมายนั้น โดยที่ทฤษฎีนี้เน้นในเรื่องสภาพบังคับเด็ดขาดของกฎหมาย ดังนั้นแนวข้อสรุปของ Legal Positivist จึงเป็นว่า กฎหมายที่ไม่เป็นธรรมก็ยังถือว่าเป็นกฎหมายที่มีสภาพบังคับให้ผู้คนต้องปฏิบัติตามอยู่ การละเมิดฝ่าฝืนกฎหมายไม่ว่าด้วยเหตุผลอันใดจึงต้องได้รับการลงโทษเหมือนกันหมด แม้การกระทำนั้น ๆ จะชอบด้วยเหตุผลทางศีลธรรม แต่ก็ไม่ว่าจะถือว่ามีความชอบธรรมทางกฎหมายได้ เพราะหากไม่มีการลงโทษแล้ว กฎหมายนั้น ๆ ก็จะมีค่าเพียงข้อเสนอแนะความประพฤติดี ๆ เท่านั้นเอง

และแนวตรรกะดังกล่าวนี้เอง ที่ศาสตราจารย์ กริสวอลด์ (Prof. Erwin N. Griswold) อดีตคณบดีคณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด ได้นำไปใช้ต่อต้านการรณรงค์ของอาจารย์มหาวิทยาลัยในอเมริกาจำนวนมากที่เรียกร้องให้เพิกถอนการฟ้องร้องผู้ต้องหาสำคัญหลายคนในคดีความผิดอันเกี่ยวข้องกับการตีแผ่ทางกฎหมายในช่วงสงครามเวียดนาม ดังปรากฏในข้อเขียนที่ว่า

---

(13) ตัวอย่างเช่นการตีแผ่ของพวกอามิช (Amish : กลุ่มคริสเตียนที่พยายามสร้างโลกอุดมคติของตัวเองในลักษณะชุมชนเล็ก ๆ ที่เป็นเอกเทศของตัวเอง) ต่อกฎหมายของรัฐที่ขัดต่อความเชื่อในทางศาสนาของกลุ่ม ดูรายละเอียดได้ใน ปราโมทย์ วงศ์ทองเหลือ, “อามิช : เค้าแห่งตะวันตกและอนาธิปไตยในทางนิเวศน์วิทยา”, (ปาจารย์สาร, ปีที่ 14 ฉบับที่ 3, 2530) หน้า 57

“แก่นสาระสำคัญของกฎหมายได้แก่การปรับใช้กฎหมายโดยเสมอภาคแก่ทุกคนในลักษณะที่ทุกคนต้องอยู่ภายใต้การผูกมัดของกฎหมายโดยไม่คำนึงถึงมูลสาเหตุจูงใจส่วนตัว โดยเหตุนี้บรรดาคนที่คิดว่าการตีอรรถกฎหมายของประชาชน เป็นเรื่องที่เกิดจากความเชื่อมั่นทางศีลธรรม จึงไม่ควรประหลาดใจและต้องไม่รู้สึกชื่นชมเมื่อมีการพิพากษาลงโทษทางอาญาต่อการตีอรรถนั้น โดยเขาต้องยอมรับความจริงว่า สังคมที่มีระเบียบแบบแผนไม่อาจยอมทนให้มีการกระทำใด ๆ ที่อยู่เหนือกฎเกณฑ์แห่งกฎหมายได้”⁽¹⁴⁾

ในส่วนของผู้ที่เห็นด้วยหรือสนับสนุนให้ทำการตีอรรถกฎหมายนั้น แนวคำอธิบายหรือการให้เหตุผลโต้แย้งตั้งแต่เริ่มแรกมักอิงอยู่กับปรัชญากฎหมายธรรมชาติดังเห็นได้จากกรณีการตีอรรถฯ ครั้งแรกในประวัติศาสตร์ของบรรดามอญอัครราชทูต ซึ่งอ้างเรื่องกฎหมายของพระเจ้าดังกาลัว แนวคิดของกฎหมายธรรมชาติในช่วงแรก ๆ มักยืนยันว่า กฎหมายที่ไม่เป็นธรรมไม่ใช่กฎหมาย (Lex Injusta Non Est Lex) แนวคิดนี้นับว่ามีอิทธิพลอย่างมากในฐานะเป็นเหตุผลยืนยันความชอบธรรมของการตีอรรถกฎหมาย ดังจะเห็นได้จากข้อเขียนของ อ.โควนัส (St. Thomas Aquinas) ที่กล่าวว่า

“กฎหมายของมนุษย์ที่ขัดแย้งกับกฎหมายธรรมชาติโดยขัดแจ้ง ไม่อาจถือว่าเป็นกฎหมายอีกต่อไป แต่ถือว่าเป็นการทำคามเสื่อมเสียแก่กฎหมาย (Corruption of Law) ...มนุษย์มีความผูกพันต้องเคารพเชื่อฟังกฎหมายของมนุษย์ ตราบเท่าที่มันมีความยุติธรรม โดยเหตุนี้หากผู้ปกครองไม่มีอำนาจอันชอบธรรมแต่ได้มันมาโดยการแย่งชิง หรือหากถ้าผู้ปกครองสั่งให้กระทำการในสิ่งที่ไม่เป็นธรรม ประชาชนย่อมไม่มีพันธะที่ต้องเคารพเชื่อฟังเขา ยกเว้นแต่กรณีพิเศษในบาง

---

(14) Erwin N. Griswold, "Dissent-1968", in Kenneth Kipnis, "Philosophical Issues in Law : Cases and Materials", (Prentice-Hall, 1977), P. 186

คราว ซึ่งอาจจำเป็นต้องปฏิบัติตามเพื่อหลีกเลี่ยงความอภัยหรืออันตรายโดยเฉพาะบางประการ”⁽¹⁵⁾

อย่างไรก็ตาม มีข้อสังเกตว่าทฤษฎีของอโควินัส เรื่องการตีแผ่ต่อกฎหมายข้างต้นนี้ ยังไม่ยืนยันเด็ดขาดถึงเรื่องการปฏิเสธการปฏิบัติตามกฎหมายที่ไม่เป็นธรรม โดยยังมีข้อยกเว้นในความตอนท้ายอยู่ ทฤษฎีดังกล่าวนี้ว่า มีส่วนคล้ายคลึงกับนักทฤษฎีกฎหมายธรรมชาติในปัจจุบันบางคน อาทิ จอห์น ฟินนิส (John Finnis) ซึ่งแม้จะมีจุดแตกต่างกับอโควินัสตรงที่ยังถือว่ากฎหมายที่ไม่เป็นธรรมก็ยังเป็นกฎหมายปกติอยู่มิได้เป็นโมฆะแต่อย่างใด เพียงแต่สูญเสียพลังผูกมัดทางมโนธรรมที่มีอยู่โดยปกติในกฎหมาย แต่ฟินนิสก็ยอมรับเช่นกันว่าอาจมีพันธะทางศีลธรรมที่จะต้องเคารพเชื่อฟังในระดับใดระดับหนึ่งต่อกฎหมายที่ไม่เป็นธรรม หากว่าการ

---

(15) Burton M. Leiser, "Liberty, Justice and Morals", Op.cit., P. 347

ทฤษฎีในเชิงปรัชญากฎหมายธรรมชาติเช่นนี้ ตกถึงผู้คิดศตวรรษที่ 18 ได้กลายเป็นหลักพื้นฐานทางทฤษฎีการเมืองในการปฏิวัติล้มล้างรัฐศักดินาของตะวันตก ดังข้อเสนอของลอค (John Locke) เรื่องสิทธิของประชาชนในการต่อต้านรัฐบาลที่ใช้อำนาจโดยไม่เป็นธรรม อีกประการหนึ่งทฤษฎีในทำนองนี้ยังปรากฏในคตินิยมของโลกตะวันออกด้วยเช่นกัน ดังใกล้ ๆ ตัวเราอาจพบได้จากชาดกในพุทธศาสนาที่รับรองสิทธิของราษฎรในการปลดชนชั้นปกครองซึ่งทุจริตฉ้อฉลก่อให้เกิดความทุกข์ยากขั้นแค้นฝนฟ้าไม่ตกต้องตามฤดูกาล (ความเชื่อเรื่องผลสัมพันธะระหว่างกฎเกณฑ์ทางจริยธรรมและกฎเกณฑ์ธรรมชาติ) (ดู พระประชา ปสนนธมโม, พระมหาศักดิ์ เดชสีโล และนายนิพนธ์ แจ่มดวง, "รายงานการวิจัยเรื่องสิทธิมนุษยชนกับงานของพระสงฆ์ในชนบท", หน้า 15) หรือในคตินิยมอินดูโบราณเรื่องธรรมราชาที่สนับสนุนการจำกัดอำนาจของผู้ปกครอง (พระราชา) โดยหลักธรรมและปฏิเสธความชอบธรรมของผู้ปกครองหากใช้อำนาจโดยมิชอบ ดังความบางตอนในคัมภีร์มานวธรรมศาสตร์ (มนุธรรมศาสตร์) ของอินเดียที่ว่า :

“พระราชาผู้ใช้ทัณฑ์โดยชอบยอมถึงความเจริญ 3 ประการ (คุณธรรม ความพึงพอใจ ความมั่งคั่ง) ส่วนพระราชาโหดปราศจากความเป็นธรรมและมากด้วยตัณหา ย่อมถึงความพินาศด้วยทัณฑ์

เพราะทัณฑ์ซึ่งรุ่งโรจน์และบุคคลไร้ระเบียบยึดไว้ได้ยากนั้นจะทำลายพระราชา และพระญาติพระวงศ์ในกาลที่พระองค์ทรงละความยุติธรรม” (อังกู, ปรัชญา ช่างวิญญู, “ระบบปรัชญาการเมืองในมานวธรรมศาสตร์”, (สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529), หน้า 38)

น่าสังเกตว่า แนวคิดในเชิงกฎหมาย(หมาย)ธรรมชาติข้างต้นคงนับได้เป็นกระแสเหตุผลหลักที่ใช้อ้างอิงสนับสนุนการตีแผ่กฎหมายหรือคัดค้านการใช้อำนาจรัฐที่ไม่ถูกต้อง แม้ในยุคสมัยที่ผ่านมาไม่นาน คำประกาศของ (มหาตมะ) กานธีที่ว่า “การไม่ร่วมมือกับความชั่วร้ายเป็นหน้าที่ของเราเท่า ๆ กับการร่วมมือกับความดี” ก็ผูกพันอย่างลึกซึ้งกับคตินิยมอินดูโบราณดังกล่าว

นอกจากนี้ คงต้องยอมรับด้วยว่าคตินิยมเรื่องธรรมราชาของอินดูก็มีปรากฏในประเพณีความคิดของไทยมาช้านานในลักษณะผสมผสานกับเรื่องผลสัมพันธะระหว่างกฎเกณฑ์ทางจริยธรรมและกฎเกณฑ์ธรรมชาติ ดังตัวอย่างความล้มสลายของกรุงศรีอยุธยาที่ถือเอาในท้ายที่สุดว่าเป็นความล้มเหลวทางศีลธรรมของผู้ปกครองอยุธยาและประชาชน และจากคตินิยมเชื่อนี้เองที่ทำให้มีนักวิชาการตะวันตกบางคนเห็นว่าเป็นปัจจัยผลักดันอันสำคัญให้วีรกษัตริย์ผู้ทรงกู้เอกราชคืนมาคือพระเจ้าตากสิน ทรงเน้นเรื่องการสร้างบารมีทางธรรมและให้ความสนใจอย่างลึกซึ้งในพุทธศาสนา จนท้ายที่สุดนำพระองค์ไปสู่การกระทำที่ถูกตัดสินว่านอกรีต, เกินเลยหรือวิกลจริต โดยกลุ่มบุคคลผู้มีอิทธิพลอำนาจในขณะนั้น ผู้สนใจความละเอียดส่วนนี้ขอให้ดู Lorraine Gesick, “การขึ้นสู่พระราชอำนาจและการสิ้นสุดของพระเจ้าตากสิน : นาฏกรรมของกษัตริย์แบบพุทธ”, (พรณงาม เก่งธรรมสาร, ผู้แปล, (อาจารย์สาร, ปีที่ 14 ฉบับที่ 6 พฤศจิกายน - ธันวาคม 2530), หน้า 46 - 57

ไม่กระทำดังกล่าวจะนำมาซึ่งความอ่อนแอของระบบกฎหมายซึ่งกล่าวโดยส่วนรวมแล้วมีความเป็นธรรม หรือเพื่อหลีกเลี่ยงมิให้เกิดการรังเกียจเหยียดหยามต่อกฎหมายโดยทั่วไป⁽¹⁶⁾

นอกจากแนวการให้เหตุผลสนับสนุนการโต้แย้งต่อกฎหมายที่อิงอยู่กับหลักปรัชญากฎหมายธรรมชาติแล้ว โทมัส ฮอบส์ (Thomas Hobbes) ก็เป็นอีกบุคคลหนึ่งที่พยายามสร้างเหตุผลสนับสนุนโดยอิงกับแนวคิดเรื่องสิทธิพิเศษบางประการและเรื่องสัญญาประชาคม ทั้ง ๆ ที่โดยทั่วไปเขาเป็นคนที่สนับสนุนความศักดิ์สิทธิ์ของกฎหมายอย่างแข็งขัน ฮอบส์เริ่มต้นด้วยการยืนยันว่ามนุษย์ทุกคนมีสิทธิเฉพาะตัวบางประการที่ไม่อาจโอนให้กับผู้ใดได้ (Inalienable Rights) อันได้แก่ สิทธิในการมีชีวิตอยู่, สิทธิในอิสรภาพ และสิทธิในบรรดาสิ่งที่ทำให้ชีวิตมีค่าควรแก่การดำรงอยู่ มนุษย์เข้ามารวมกลุ่มเป็นสังคมก็เพื่อจะปกป้องสิทธิเหล่านี้ ดังนั้นหากสิทธิดังกล่าวถูกคุกคามขึ้นมาโดยรัฐ สัญญาประชาคมที่มีอยู่ย่อมเป็นอันถูกทำลาย และมนุษย์ย่อมกลับสู่สภาวะธรรมชาติซึ่งทุก ๆ คนมีสิทธิที่จะทำอะไรได้ทุกอย่าง ในแง่นี้เองที่ในทฤษฎีของฮอบส์ สำหรับกรณีของโสกราตีส เขาย่อมมีสิทธิโดยเต็มเปี่ยม ในการทำทุก ๆ สิ่งเพื่อรักษาชีวิตของเขา แม้จะเป็นการฝ่าฝืนกฎหมายก็ตาม เนื่องจากสัญญาประชาคมที่โสกราตีสกระทำต่อรัฐนั้นได้สิ้นสุดลงแล้วตั้งแต่ขณะที่รัฐข่มขู่ที่จะเอาชีวิตเขา⁽¹⁷⁾

ข้อโต้แย้งของฮอบส์นี้นับได้ว่าเป็นความพยายามที่จะหักล้างฝ่ายต่อต้าน การโต้แย้งต่อกฎหมายบนพื้นฐานของทฤษฎีสัญญาประชาคมอันเดียวกัน ซึ่งนับเป็นวิวาทะที่ค่อนข้างน่าสนใจ ซึ่งต่างฝ่ายต่างยืนยันความถูกต้องโดยอาศัยหลักการอันเดียวกัน และกรณีคล้ายคลึงกันนี้ก็เกิดขึ้นกับการให้เหตุผลเรื่องการเคารพเชื่อฟังกฎหมาย บนพื้นฐานของหลักเรื่องความชอบธรรม (Fairness) หรือเรื่องพันธะทางศีลธรรมของประชาชนทั่วไป

ย้อนกลับไปพิจารณาเรื่องความชอบธรรมดังกล่าวอีกครั้งหนึ่ง ตรรกะของฝ่ายนี้ยืนยันว่าเราต้องเคารพเชื่อฟังกฎหมาย อันเป็นนัยเหตุผลเรื่องความเสมอภาค

ประเด็นนี้ แท้จริงแล้วมีเหตุผลที่อาจโต้แย้งได้เช่นกันว่า ข้อสรุปยืนยันดังกล่าวไม่น่าเชื่อว่า จะปรับใช้ได้กับทุก ๆ คนซึ่งอยู่ภายใต้ระบบกฎหมายของรัฐ และไม่น่าเชื่อว่า จะปรับใช้ได้กับกฎหมายทุกฉบับ ดังตัวอย่างเช่น กรณีที่รัฐออกกฎหมายฉบับหนึ่งเพื่อส่งเสริมการทำสงครามรุกรานชาติอื่น (ซึ่งอยู่ห่างไกลออกไป และไม่แสดงออกซึ่งการคุกคามใด ๆ ต่อรัฐ) การ

---

(16) John Finnis, "Natural Law and Natural Rights". (Clarendon Press, Oxford, 1980), P. 361 ส่วนปัญหา ระดับความมากน้อยของการปฏิบัติตามกฎหมายที่ไม่เป็นธรรมนี้ Finnis เห็นว่าเป็นเรื่องที่แปรไปตาม เวลา, สถานที่และสถานการณ์

(17) อ้างใน Burton M. Leiser, "Liberty, Justice and Morals", Op.cit., P. 345

ไม่ปฏิบัติกฎหมายดังกล่าวจะทำให้เราสูญเสียประโยชน์ที่ควรได้รับหรือ แม้ว่าชัยชนะจากสงคราม
รุกรานอาจทำให้ประเทศชาติเรามั่นคงมั่งคั่งขึ้นจากทรัพยากรราคาถูกหรือแรงงานทาสจากต่างชาติ
ที่แพ้สงคราม น่าสงสัยว่าเราสมควรจะปฏิเสธการยอมรับประโยชน์ที่มีขอบดังกล่าวหรือไม่

ข้อโต้แย้งเหตุผลเรื่องความชอบธรรมนี้ อาจทำให้ปรากฏชัดขึ้นจากกรณีตัวอย่างกฎหมาย
ที่ส่งเสริมหรือควบคุมให้มีการกดขี่ชนชั้นบางชนชั้นหรือคนบางเผ่า อันเป็นกฎหมายที่คุ้มครอง
หรือส่งเสริมการกดขี่คนลงเป็นทาส ในกรณีเช่นนี้ย่อมเห็นได้ชัดว่า บุคคลที่ถูกกดขี่หรือเป็นทาส
นั้น ๆ ไม่มีทางได้รับประโยชน์อันใดจากกฎหมายดังกล่าวซึ่งจะใช้เป็นข้ออ้างเหตุผลให้เขาจำต้อง
เคารพเชื่อฟังกฎหมายนั้น ๆ เป็นการตอบแทนแลกเปลี่ยน ดังนั้นการยืนยันเรื่องการต้องเคารพ
เชื่อฟังกฎหมายบนพื้นฐานเหตุผลเรื่องความชอบธรรม หรือความเสมอภาคย่อมเป็นอันใช้ไม่ได้
จากตัวอย่างนี้จึงดูเหมือนว่าข้ออ้างเรื่องความชอบธรรมจะใช้ได้ก็แต่เฉพาะบุคคลผู้เห็นพ้องด้วย
กับกฎเกณฑ์นั้น ๆ เท่านั้นที่จะมีพันธะผูกมัดในการปฏิบัติตาม มิใช่ใช้ได้กับคนทุกคนในกฎหมาย
ทุก ๆ เรื่อง⁽¹⁸⁾

อย่างไรก็ดีตัวอย่างข้างต้นนี้อาจมีผู้โต้แย้งว่าเป็นการหยิบเอาเรื่องที่ค่อนข้างสุดโต่ง (Extreme
case) มาพูด ซึ่งก็คงปฏิเสธไม่ได้เช่นกัน แต่อย่างน้อยที่สุดตัวอย่างนี้ดูเหมือนจะพยายามพิสูจน์ว่า
หลักเรื่องการต้องเคารพเชื่อฟังกฎหมายโดยเคร่งครัดเสมออันนี้ก็อาจมีจุดอ่อนในตัวมันได้เช่นกัน
จริง ๆ แล้วการยืนยันว่าบุคคลทุกคนมีพันธะทางศีลธรรมที่จะต้องเคารพเชื่อฟังกฎหมายโดย
อัตโนมัติเมื่อขึ้นชื่อว่าเป็นกฎหมาย อย่างไม่มีข้อแม้ใด ๆ อาจตีความได้ว่าเป็นข้อสรุปภายใต้การ
ครอบงำของความคิดแบบอภิปรัชญา เพราะมันหมายความว่าพันธะทางศีลธรรมที่จะต้องเคารพ
กฎหมายดังกล่าวเป็นเสมือนสิ่งสมบูรณ์สูงสุดหรือ “ความดีอันดีมะ” ซึ่งไม่อาจมีพันธะทาง
ศีลธรรมในเรื่องอื่นใดมาหักล้างได้

น่าคิดต่อว่า ในความเป็นจริงพันธะทางศีลธรรม อาจมีหลายเรื่องหลากหลายซึ่งอาจ
ขัดแย้งหรือมีน้ำหนักต่างกัน โดยมีตัวแปรภายนอกต่าง ๆ เป็นตัวกำหนดน้ำหนักความสำคัญที่
เหนือกว่า การดำรงอยู่ของความเหนือกว่าของพันธะทางศีลธรรม ในเรื่องใด ๆ จึงอาจมองได้
ว่าน่าจะมีลักษณะสัมพัทธ์ภาพ (Relative) มากกว่าจะเป็นการดำรงอยู่ในฐานะสมบูรณ์สูงสุด
โดยไม่อาจมีการถูกหักล้างได้ สมมุติว่าสังคมหนึ่งเกิดการตรากฎหมายห้ามมิให้ประชาชนวิพากษ์
วิจารณ์รัฐบาลโดยกำหนดให้การวิพากษ์วิจารณ์รัฐบาลเป็นความผิดกฎหมายอาญา (Verbal crime)

---

(18) ในทรรศนะของรอลส์ (John Rawls) การอ้างตรรกะเรื่องความชอบธรรม/เที่ยงธรรมนี้ สมควรใช้เฉพาะกับ
เรื่องที่ยุติธรรมหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐและบุคคลอื่น ๆ ซึ่งมีบทบาทหรือตำแหน่งสำคัญในสังคม หากใช้กับประชาชนทั้งมวลไม่
John Rawls, "A Theory of Justice", Op. cit., PP. 113-4

และกำหนดให้บุคคลมีหน้าที่ตามกฎหมาย ที่จะต้องแจ้งให้รัฐทราบถึงการวิพากษ์วิจารณ์ดังกล่าว สมมติอีกเช่นกันว่า นาย ก. เป็นเพื่อนสนิทของ นาย ข. และ นาย ข. ได้วิพากษ์วิจารณ์การบริหารงานของรัฐบาล เป็นความลับให้ นาย ก. ฟัง มีปัญหาว่า นาย ก. จำต้องปฏิบัติตามกฎหมายที่กำหนด ให้ตนต้องแจ้งแก่รัฐหรือไม่ ตรงนี้เป็นคำถามเชิงศีลธรรมที่ไม่ใช่เรื่องง่ายที่เดียวเพราะในสถานการณ์เช่นนี้จะมีความขัดแย้งของพันธะทางศีลธรรมเกิดขึ้น ระหว่างพันธะทางศีลธรรมที่จะต้องปฏิบัติตามกฎหมาย และพันธะทางศีลธรรมที่จะต้องช่วยเหลือเพื่อน ซึ่งผสมผสานอยู่กับหลักคุณค่าเรื่องมิตรภาพ, การรักษาความลับหรือคำมั่นสัญญา

ถึงตรงนี้ก็อาจมีเสียงโต้แย้งขึ้นว่า ถ้าเชื่อกันว่าประชาชนไม่มีพันธะหน้าที่โดยอัตโนมัติที่จะต้องเคารพเชื่อฟังกฎหมาย ระบบกฎหมายย่อมไม่สามารถดำรงอยู่ได้ และท้ายที่สุดย่อมหมายถึงความวิบัติของรัฐ เนื่องจากแต่ละคนจะทำตามใจชอบของตัวเอง การฝ่าฝืนกฎหมายก็ย่อมแพร่ระบาด

อย่างไรก็ตามที่จุดนี้ก็มีการหักล้างโต้แย้งกลับได้เช่นกัน ว่าการยืนยันว่าไม่มีสิ่งที่เป็นพันธะหน้าที่โดยอัตโนมัติหรือโดยสมบูรณ์ในการเคารพเชื่อฟังกฎหมาย มิได้หมายความว่าไม่มีพันธะทางศีลธรรมใด ๆ ในการต้องเคารพเชื่อฟังกฎหมายและทั้งเป็นคนละเรื่องว่าบุคคลมีอิสระทางศีลธรรมในการละเมิดกฎหมายเมื่อใดก็ได้ที่ตนเองต้องการ ประเด็นสำคัญอยู่ที่การยอมรับว่าการเคารพเชื่อฟังกฎหมายต้องเป็นไปในลักษณะสอดคล้องสัมพันธ์กับสาระหรือความชอบธรรมภายในกฎหมายนั้นด้วย โดยการยอมรับดังกล่าวย่อมเท่ากับเป็นการเคารพต่อมโนธรรมสำนึกและภูมิปัญญาของมนุษย์ด้วยกันเอง⁽¹⁹⁾

ไม่เพียงเท่านั้น เราคงต้องยอมรับว่าในความเป็นจริง มีกฎหมายอยู่มิใช่น้อยที่มีได้รับการเคารพเชื่อฟังอยู่เสมอโดยที่มิได้ก่อให้เกิดอันตรายต่อระบบกฎหมายแต่อย่างใด ยิ่งกว่านั้นในบางคราวการไม่เคารพปฏิบัติตามกฎหมายบางเรื่องยังอาจส่งผลที่เป็นประโยชน์ต่อระบบด้วยซ้ำ การปิดกั้นจำกัดวงให้ปฏิบัติตามกฎหมาย (ไม่ว่ากฎหมายนั้นจะดีหรือเลวเพียงใด) ด้วยเกรงผลร้ายอันจะเกิดขึ้นนั้น หลายกรณีก็อาจเป็นดังคำเสียคัสของลอค (John Locke) ที่ว่า คนดีไม่ควรขัดขวางโจรผู้ร้าย หรือพวกลักขโมยทั้งหลายเพราะการขัดขวางย่อมทำให้เกิดความไม่ระเบียบและเลือดตกยางออกได้⁽²⁰⁾ หรือในบางกรณี (แม้อาจเป็นข้อยกเว้นอยู่มากก็ตาม) ก็อาจก่อผลร้ายแก่ตัวผู้ปฏิบัติตามอย่างว่านอนสอนง่ายเอง ดังกรณีอาชญากรรมสงครามชาวเยอรมันหลาย ๆ คน ซึ่งถูกพิพากษาลงโทษภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เนื่องจากสัจใจก่ออาชญากรรมอันโหด

(19) David Lyons, "Ethics and the Rule of Law", Op.cit., PP. 208-14

(20) อ้างใน พินิจ รัตนกุล, "ปรัชญา", อ้างแล้ว, หน้า 267

ร้ายต่าง ๆ ในลักษณะที่เป็นการปฏิบัติตามกฎหมายที่ขัดต่อหลักมนุษยธรรมในสมัยนาซีเยอรมัน โดยไม่คิดว่าตนมีพันธะหน้าที่ในการปฏิเสธกฎหมายในลักษณะนั้น⁽²¹⁾

วิวาทะเกี่ยวกับเรื่องการตีแผ่ต่อกฎหมายทั้งหมดข้างต้น จะเห็นว่าเป็นการโต้แย้งกันที่ความคิดรากฐานในระดับนามธรรมซึ่งเป็นประเด็นที่ค่อนข้างจะละเอียดอ่อน อยู่มาก ๆ แต่ก็ เป็นประเด็นที่มีค่าควรแก่การใคร่ครวญต่อ อย่างไรก็ตาม ในระยะหลัง ๆ ดูเหมือนว่าแนวความคิดเกี่ยวกับเรื่องการตีแผ่ต่อกฎหมายของประชาชนจะได้รับการอธิบายให้มีผลหรือสัมพันธ์กับการปฏิบัติมากขึ้น โดยมีนักทฤษฎีกฎหมาย หรือนักปรัชญาร่วมสมัยบางคนที่ยุติเยาะเย้ยความคิดในแนวทางดังกล่าว ที่สมควรกล่าวถึงเป็นการปิดท้าย ได้แก่ความคิดเห็นของ ศาสตราจารย์ ดวอร์กิน (Prof. Ronald Dworkin) และศาสตราจารย์ รอลส์ (Prof. John Rawls)

ดังได้เคยกล่าวมาตอนต้นแล้วว่า ดวอร์กินเป็นศาสตราจารย์ด้านนิติปรัชญาของมหาวิทยาลัย ออกฟอร์ด ซึ่งสืบตำแหน่งต่อจากศาสตราจารย์ ฮาร์ท (H.L.A. Hart) ดวอร์กินนอกจากจะเป็นนักวิจารณ์ทฤษฎี Legal Positivism คนสำคัญแล้ว เขายังเป็นนักวิชาการที่เป็นหัวแรงสำคัญในการสนับสนุนการตีแผ่ต่อกฎหมายของคนอเมริกันที่ปฏิเสธการไปรบในสงครามเวียดนาม ช่วงทศวรรษที่ 70 กล่าวโดยสรุปแล้วดวอร์กินเห็นว่า การตีแผ่ต่อกฎหมายนั้นเป็นสิ่งที่ควรยอมรับกันภายใต้ข้อแม้ว่าการกระทำนั้น ๆ ต้องไม่เป็นการกระตุนยั่วความรุนแรงให้เกิดขึ้น และต้องไม่เป็นการกล่าวร้ายต่อสิทธิของบุคคลอื่น แม้กระนั้นเขาก็เห็นว่าการตีแผ่หรือการฝ่าฝืนกฎหมายที่ไม่เป็นธรรมนั้นคงต้องถือว่าเป็นการผิดกฎหมาย แต่อัยการซึ่งมีอำนาจใช้ดุลยพินิจในการฟ้องคดี (Prosecutorial discretion) ควรชะลอการฟ้องได้ในกรณีเช่นนี้ สำหรับดวอร์กินแล้ว รัฐควรต้องมีความรับผิดชอบทั่วไปที่จะต้องกรุณาผ่อนผันให้ในกรณีที่กฎหมายมีความไม่ชัดเจน หรือมีปัญหากระทบกระเทือนต่อสิทธิมนุษยชนขั้นพื้นฐาน ดวอร์กินสนับสนุนให้ชลอการฟ้องด้วยเหตุผล 2 ประการ ในประการแรกเขามองที่มูลเหตุจูงใจด้านมนุษยธรรมของผู้ทำการตีแผ่ซึ่งแตกต่างไปจากพวกอาชญากรอื่น ๆ ที่กระทำความผิดเพราะความโลภเห็นแก่ตัวหรือมีเจตนาร้าย ส่วนประการที่สองเขาพิจารณาในแง่เหตุผลทางปฏิบัติ โดยเห็นว่าสังคมจะต้องประสบความสูญเสียเนื่องจากการลงโทษกลุ่มบุคคลดังกล่าว ซึ่งโดยทั่วไปแล้วเป็นกลุ่มคนที่มีคุณภาพของสังคมและเคารพเชื่อฟังกฎหมายมากที่สุด การจำขังลงโทษบุคคลพวกนี้ย่อมมีผลเป็นการเพิ่มความรู้สึกหรือท่าทีที่แปลกแยกจากสังคม (Alienation from society) และแม้ในที่สุดจะมี

---

(21) ในประเด็นนี้ มีผู้เห็นว่ากรลงโทษแขวนคออาชญากรสงครามบางคนดังกล่าวอาจนับเป็นเสมือนการวางหลักการที่สำคัญที่สุดข้อหนึ่งในสังคมเสรีว่า ในบางครั้งบุคคลมีหน้าที่ในการปฏิเสธที่จะปฏิบัติตามกฎหมายที่เลวร้ายของรัฐ (C.D. Evans, "On the Duty of Advocating Civil Disobedience", (Alberta Law Review, Vol. XVIII, NO.3, 1980), P. 521

การนำคดีขึ้นสู่ชั้นพิจารณาของศาล ดอว์นก็สนับสนุนให้ใช้การลงโทษขั้นต่ำสุดหรือให้มีการ
รอลงอาญาแทน เพื่อแสดงถึงการเคารพต่อความคิดหรือจุดยืนของผู้ที่ทำการดื้อแพ่ง⁽²²⁾

ในส่วนความคิดเห็นของ ศาสตราจารย์ รอลส์ ซึ่งเป็นศาสตราจารย์ทางด้านปรัชญา
ของมหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด ผู้มีผลงานเขียนโด่งดังเรื่อง “ทฤษฎีความยุติธรรม” (A Theory of
Justice) ในงานเขียนชิ้นสำคัญ รอลส์ให้นิยามการดื้อแพ่งต่อกฎหมายของประชาชนว่า คือการ
ฝ่าฝืนกฎหมายด้วยมโนธรรมสำนึก ซึ่งกระทำโดยเปิดเผยในที่สาธารณะโดยไม่ใช้ความรุนแรง
และเป็นการกระทำในเชิงการเมืองที่ปกติแล้ว มุ่งหมายจะให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในกฎหมาย
หรือนโยบายของรัฐบาล⁽²³⁾ สำหรับรอลส์ เขาเห็นพ้องด้วยกับหลักการต้องเคารพเชื่อฟังกฎหมาย
โดยถือเป็นส่วนหนึ่งของหน้าที่โดยธรรมชาติของประชาชนในการรักษาสถาบันแห่งความยุติธรรม
และตราบเท่าที่โครงสร้างพื้นฐานของสังคมยังคงมีความเป็นธรรมอยู่ ประชาชนคงมีหน้าที่ปฏิบัติ
ตามกฎหมายอันรวมถึงกฎหมายบางฉบับที่มีความไม่เป็นธรรมด้วย อย่างไรก็ตามการกำหนดให้
ต้องปฏิบัติตามกฎหมายที่ไม่เป็นธรรมก็มีขอบเขตเช่นกัน กล่าวคือเมื่อถึงจุดหนึ่งที่ไม่เป็น
ธรรมนั้นได้ปรากฏตัวขึ้นอยู่มาก ๆ รอลส์ก็กำหวัให้กับความชอบธรรมในการดื้อแพ่งต่อกฎหมาย
ของประชาชน ทั้งนี้ โดยต้องอยู่ภายใต้เงื่อนไขแห่งความชอบธรรมตามที่กำหนด กล่าวคือ⁽²⁴⁾

1. ต้องเป็นการกระทำที่มีจุดประสงค์ของการสร้างความเป็นธรรมให้เกิดขึ้นแก่สังคม
เป็นการกระทำในเชิงการเมือง แต่ต้องมีใช่เป็นการมุ่งทำลายระบบกฎหมายทั้งหมด หรือรัฐธรรมนูญ
(Constitutional theory of civil disobedience)

2. กฎหมายที่ต่อต้านหรือดื้อแพ่งนั้น ต้องเป็นกฎหมายที่ขาดความชอบธรรมเป็นอย่างมาก
อันเป็นการฝ่าฝืนหลักความเป็นธรรมขั้นพื้นฐาน หรืออิสรภาพขั้นมูลฐานของประชาชน
หลักความเป็นธรรมขั้นมูลฐานนี้ รอลส์มุ่งไปที่หลักเรื่องความเสมอภาคของอิสรภาพ (Principle
of Equal Liberty) และหลักเรื่องความเสมอภาคของโอกาสอันชอบธรรม (Principle of Fair Equality
of Opportunity) ดังตัวอย่างกฎหมายที่เลือกปฏิบัติต่อกลุ่มคนในรูปการจำกัดสิทธิพื้นฐานของ
คนกลุ่มน้อยในการออกเสียงลงคะแนน, ในการทำงาน ครอบครองทรัพย์สินหรือในการเคลื่อนย้าย
ถิ่นฐานต่าง ๆ เป็นต้น

---

(22) รายละเอียดเพิ่มเติมขอให้ดู Ronald Dworkin, “Taking Rights Seriously”, (Duckworth, 1978), PP. 206-22

(23) John Rawls, “A Theory of Justice”, (Oxford University Press, 1973), P. 364 น่าสังเกตว่าภายใต้นิยาม
ดังกล่าว การดื้อแพ่งฯ ยังกินความรวมถึงการละเมิดกฎหมายซึ่งไม่มีขอบพ้องเรื่องความไม่เป็นธรรมในตัวเอง หากกระทำ
เพื่อเรียกร้องความสนใจต่อกฎหมายบางฉบับอื่น ๆ ที่ไม่เป็นธรรม

(24) Ibid., PP. 366-377

3. การไม่เคารพหรือต่อต้านกฎหมายต้องถือว่าเป็นปฏิบัติการซึ่งเป็นทางเลือกสุดท้าย หลังจากประสบความสำเร็จในการแก้ปัญหากฎหมายที่ไม่เป็นธรรม ด้วยความสุจริตตามขั้นตอนที่ชอบด้วยกฎหมายตามปกติ ซึ่งอาจเป็นลักษณะของการยื่นคำร้องผ่านพรรคการเมืองต่อรัฐสภา หรือสถาบันของรัฐที่รับผิดชอบเรื่องการตรวจสอบแก้ไขกฎหมาย อย่างไรก็ตาม เงื่อนไขข้อนี้ก็เป็นข้อสันนิษฐานเบื้องต้น โดยมีข้อยกเว้นเช่นกันในกรณีร้ายแรงจริง ๆ ซึ่งเป็นการละเมิดหลักเรื่อง Equal Liberty อย่างรุนแรง และเป็นกรณีให้เห็นได้ว่าผู้คัดค้านไม่อาจแก้ไขโดยกระบวนการนิติบัญญัติตามปกติ

4. การต่อต้านกฎหมายต้องกระทำโดยสันติวิธี, โดยเปิดเผย (Public act) และในหลาย ๆ กรณีมีข้อจำกัดในแง่ที่ต้องเคารพต่อสิทธิในการดื้อแพ่ง (Right to civil disobedience) ของบุคคลอื่นที่มีคล้ายคลึงกัน ทั้งนี้ย่อหมายถึงความด้วยว่าผู้ต่อต้านจะต้องพร้อมเสมอที่จะเผชิญหน้ากับผลทางกฎหมายจากการดื้อแพ่งดังกล่าว เงื่อนไขข้อนี้เท่ากับเป็นการชี้ให้เห็นว่าลึก ๆ ลงแล้วในมโนธรรมสำนึกของผู้ทำการดื้อแพ่งฯ ยังเปี่ยมไปด้วยความซื่อสัตย์เชื่อมั่นต่อสถาบันกฎหมาย การดื้อแพ่งที่แสดงออกจึงมิได้เป็นไปอย่างลับ ๆ ล่อ ๆ แบบผู้ฝ่าฝืนกฎหมายทั่วไป หากใช้ความสงบนุ่มนวล, เปิดเผย และพร้อมที่จะรับโทษทัณฑ์จากการกระทำนั้น ๆ ซึ่งกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือการพร้อมที่จะจ่ายราคาแห่งการละเมิดกฎหมายเพื่อแสดงออกถึงความเชื่อมั่นในมโนธรรมของตนพร้อม ๆ กับเพื่อให้ราคาหรือความเจ็บปวดที่ตนต้องได้รับนั้นเป็นสิ่งปลุกเร้ามโนธรรมสำนึกของผู้อื่นให้ฉายงานขึ้นด้วยเช่นกัน⁽²⁵⁾ จุดเด่นในเงื่อนไขนี้ยังทำให้การดื้อแพ่งฯ แตกต่างจากการกระทำแบบแข็งข้อที่สนับสนุนการใช้กำลัง (Militant action) หรือการต่อต้าน (กฎหมาย/นโยบายของรัฐ) เชิงข่มขู่บังคับอย่างมีการจัดตั้ง (Organized forcible resistance) ที่มักพบเห็นในขณะจลาจลจลุ่นวาย หรือภายในสังคมที่โครงสร้างพื้นฐานมีความไม่เป็นธรรมอย่างมาก⁽²⁶⁾

---

(25) อย่างไรก็ตาม ประเด็นการพร้อมที่จะยอมรับโทษทัณฑ์ทางกฎหมายนี้ แม้จะเป็นหลักการที่ยอมรับกันทั่วไปในแนวคิดเกี่ยวกับการดื้อแพ่งทางกฎหมาย ข้อนี้คงมิได้หมายความว่าในทางปฏิบัติผู้ที่ทำการดื้อแพ่งฯ จะต้องก้มหัวยอมรับโทษโดยไม่มีการต่อสู้คดีใด ๆ เลย ดังตัวอย่าง มาร์ติน ลูเธอร์ คิง ที่ยืนยันในหลักการดังกล่าวเช่นกัน แต่เมื่ออยู่เบื้องหน้าการพิจารณาคดีของศาลสูงสุด คิงก็ยังอุทธรณ์ให้กลับคำพิพากษาที่สั่งลงโทษเขา ข้อสรุปในเชิงปฏิบัติต่อประเด็นนี้จึงดูจะเป็นว่า ผู้ทำการดื้อแพ่งฯ ต้องมีความตั้งใจหรือความพร้อมที่จะรับการลงโทษ ภายหลังจากหมดสิ้นกลไกทางกฎหมายใด ๆ แล้วในการใช้หลักเลี่ยงการรับโทษ

(26) ขอให้เข้าใจเพิ่มเติมด้วยว่าในทฤษฎีของรอลส์ แบบวิถีการดื้อแพ่งกฎหมายของประชาชนทั้งในแง่ความชอบธรรมและประสิทธิภาพของการกระทำ ดูจะจำกัดการใช้ได้แต่เฉพาะในสังคมประชาธิปไตยหรือสังคมที่ค่อนข้างมีความเป็นธรรม (Nearly just society) ในตัวเองซึ่งยังรับฟังเสียงคัดค้านของผู้ที่อยู่ใต้ปกครองอยู่ สังคมใดที่ไม่ยึดถือหลักประชาธิปไตย ซึ่งเชื่อมั่นในความร่วมมือปกครองสังคมโดยบุคคลที่เสมอภาคเท่าเทียม หรือสังคมใดที่ยังยึดถือในลัทธิเทวสิทธิ์ (Divine right) สังคมนั้นย่อมไม่อาจเปิดช่องให้มีการดื้อแพ่งกฎหมายที่ชอบธรรมหรือมีประสิทธิภาพได้ (John Rawls, "A Theory of Justice", Op.cit., PP. 382-87)

จากเงื่อนไข 3-4 ประการนี้เองที่รอลส์เห็นว่าจะสร้างความชอบธรรมให้เกิดขึ้นแก่การ
ตั้งแ่งกฎหมายของประชาชนและเป็นหลักประกันว่าจะไม่สร้างภาวะอนาธิปัตย์ (Anarchy)
ให้เกิดขึ้นแก่สังคมและบนความชอบธรรมดังนี้ที่รอลส์เห็นคล้ายกับดอว์กิ้นว่า ศาลสถิตยุติ-
ธรรมควรให้การรับฟังเพื่อเป็นเหตุผลแก่การลดโทษหรือรอการลงโทษ⁽²⁷⁾ ขณะเดียวกันสังคม
ก็ต้องยอมรับหรืออดทนต่อการกระทำดังกล่าว แม้ว่าหากมองโดยภาพทั่วไปแล้วการตั้งแ่งต่อ
กฎหมายจะส่งผลที่มีลักษณะเป็นการคุกคามต่อความสงบสุขหรือความสมานฉันท์ของผู้คนใน
สังคมก็ตาม แต่จริง ๆ แล้วคงต้องนับให้การตั้งแ่งต่อกฎหมายเป็นแบบวิธีหนึ่งของการกระทำ
เพื่อการแก้ไขข้อบกพร่องสังคมซึ่งมิใช่การกระทำเชิงทำลายล้าง หากเป็นเสมือนกลไกทางสังคม
หนึ่งที่ช่วยปกป้องและสร้างเสริมความบริสุทธิ์มั่นคงแก่สถาบันความยุติธรรม หรือระบอบรัฐ-
ธรรมนูญนิยมสมัยใหม่ (Modern Constitutionalism) เพราะเหตุนี้ หากการตั้งแ่งต่อกฎหมาย
อันชอบธรรมภายใต้เงื่อนไขข้างต้นจะดูเหมือนคุกคามความสมานฉันท์ของประชาชน คนที่ต้อง
รับผิดชอบต่อการนี้สมควรเป็นบรรดาบุคคลที่ใช้อำนาจรัฐโดยมิชอบมากกว่า หากผู้ทำการตั้งแ่ง
ไม่⁽²⁸⁾ อย่างไรก็ตาม คงต้องย้ำอีกครั้งว่า รอลส์มิได้เน้นว่ากฎหมายที่ไม่เป็นธรรมทุกฉบับ จะ
ต้องถูกต่อต้านโดยทั่วไปเขายังเห็นด้วยกับความคิดที่ว่า ประชาชนในระบอบประชาธิปไตยต้อง
อยู่ภายใต้สัญญาประชาคม ซึ่งหมายความว่า ต้องเคารพต่อกฎหมายเป็นหลักเสมอ

เท่าที่กล่าวผ่านมาทั้งหมดเกี่ยวกับความคิดเห็นหรือวิวาทะเรื่องความชอบธรรมของการ
ตั้งแ่งต่อกฎหมายของประชาชน คงเห็นได้ว่าทรรศนะของแต่ละฝ่ายต่างก็มีน้ำหนักเหตุผลที่
ชวนให้รับฟังทั้งสิ้น น่าคิดว่าหลักเรื่องการเคารพเชื่อฟังกฎหมายเป็นสิ่งที่นักกฎหมายทุกคนถูก
ปลูกฝังมาแต่เริ่มแรกศึกษา แต่วิวาทะในด้านตรงข้ามก็ทำให้เราได้เห็นถึงจุดบกพร่องในตรรกะ
ภายในและผลเสียอันอาจมีขึ้นได้ต่อบุคคลทั่วไปหากยึดมั่นในหลักการดังกล่าวโดยไม่มีผ่อนปรน
ในขณะเดียวกันการปฏิเสธคัดค้านต่อกฎหมายที่เห็นว่าไม่เป็นธรรม หรือต่อการกระทำ
ของรัฐที่คิดว่าไม่ถูกต้องแม้จะเป็นการกระทำด้วยความบริสุทธิ์จากสำนักทางมโนธรรมอิสระ
ของแต่ละคนและด้วยวิธีการแบบอหิงสา แต่ผลลัพธ์ที่ตามมาก็อาจสร้างผลอันไม่พึงปรารถนา
ต่อระบบกฎหมายโดยส่วนรวมของรัฐได้ จากจุดนี้จึงคล้ายกับว่า เรากำลังเผชิญกับทางเลือก
ที่ยากลำบากต่อการตัดสินใจเลือกว่าแนวทางใดที่น่าจะเป็นคำตอบที่ถูกต้อง และซ้ำร้ายดูเหมือน
ว่าเรากำลังอยู่ในโลกที่นับวันจะบีบบังคับให้เราต้องทำการตัดสินใจในเรื่องนี้อย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้
ดังได้กล่าวไว้แล้วครั้งหนึ่งถึงความซับซ้อนของสังคมโลกปัจจุบันที่ทวีปัญหาขัดแย้ง, การแข่งขัน

---

(27) Ibid., P. 387

(28) Ibid., PP. 390-1

ในอำนาจและผลประโยชน์ต่าง ๆ มากขึ้น ยิ่งนับวันก็มีแนวโน้มว่าเราจะได้ยินหรือได้เห็นภาพ การประท้วงต่าง ๆ ของกลุ่มอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม, กลุ่มสันติภาพต่อต้านสงครามนิวเคลียร์, หรือการรณรงค์ของกลุ่มสิทธิมนุษยชนต่าง ๆ และแน่นอนว่าเหตุการณ์เศร้าสลดแบบกรณี แก๊สพิษรั่วที่เมืองโกปาลของอินเดีย, กรณีอุบัติเหตุของโรงงานไฟฟ้าพลังงานนิวเคลียร์ที่เมือง เซอร์โนบิลของโซเวียต หรือกรณีเผาโรงงานแทนทาลัมมูลค่านับพันล้านบาทเมื่อไม่นานนี้ที่ภูเก็ ดคงไม่ใช่โคกนาฏกรรมเรื่องสุดท้ายที่เราจะได้พบเห็น ทางเลือกในทางสองแพร่งดังกล่าวจึงเป็น สิ่งที่ต้องคิดกันอย่างจริงจัง หากเรายังอยู่ร่วมในสังคมนี้อยู่ ซึ่งมีเส้นทางสองแพร่งนี้เรียงราย รออยู่ข้างหน้าเป็นระยะ ๆ

ภายใต้สถานการณ์เช่นนี้ น่าคิดว่าเป็นไปได้เพียงใดที่เราจะสามารถค้นพบคำตอบชนิด ครอบจักรวาลปัญหาต่าง ๆ ได้ทั้งหมด หรือว่าในท้ายที่สุดเราจะเชื่อถือในข้อสรุปของนักคิด บางคนที่ว่า ไม่มีทั้งพันธะหน้าที่ “ทั่วไป” ในการเคารพเชื่อฟังกฎหมาย และไม่มีทั้งพันธ ะหน้าที่ “ทั่วไป” ในการโต้แย้งต่อกฎหมาย และทัศนคติเชิงศีลธรรม (Moral attitude) ทั่วไปอันเหมาะสมเฉพาะที่สามารถมีได้ ก็คือการไม่มีทัศนคติเชิงศีลธรรมทั่วไปที่เป็นหนึ่ง เดียว⁽²⁹⁾ ข้อสรุปเช่นนี้ฟังดูอาจชวนให้ประทับใจในการชี้คำตอบแบบสัมพัทธ์นิยม (Relativism) แต่หากพิจารณาในเชิงปฏิบัติแล้ว คงมิใช่เรื่องง่ายที่เดียวที่จะนำมาใช้ ดังที่มีผู้ปฏิเสธว่าข้อสรุป เช่นนี้จะมีผลให้กฎหมายไม่ได้รับการเคารพเชื่อฟังโดยพร้อมเพรียง ทำให้กลไกกฎหมายไม่สามารถ ดำเนินบทบาทการเชื่อมต่อประสานความร่วมมือของสมาชิกในสังคมอันเป็นประโยชน์สุขแก่ ส่วนรวม อีกทั้งการปฏิเสธกฎหมายด้วยเหตุผลเชิงศีลธรรมก็เป็นสิ่งที่ยากแก่การตรวจสอบ ความในใจได้⁽³⁰⁾ ไม่ว่าจะเห็นด้วยกับข้อโต้แย้งหรือไม่ก็ตาม ข้อที่ฟังกล่าวเสริมก็คือ หากหลัก การแบบสัมพัทธ์นิยมอันนี้เป็นที่ยอมรับกันทั้งในระดับผู้ปกครองและผู้อยู่ใต้ปกครอง บุคคล ทั้งสองฝ่ายจะต้องมีขันติธรรมประจำใจอยู่อย่างมาก ๆ ในการหาข้อสรุปแต่ละคราวบนหลักการ หรือบรรทัดฐานที่เป็นพลวัตดังกล่าว และหากว่าสิ่งนี้คือข้อสรุปแล้วขันติธรรมเช่นนี้ก็ดูเหมือน จะขัดต่อคำกล่าวก่อนหน้าของ ศาสตราจารย์ กริสวอลด์ (Prof. Griswold) ที่ว่า “.....สังคมที่มี ระเบียบแบบแผน ไม่อาจยอมทนให้มีการกระทำใด ๆ ที่อยู่เหนือกฎหมายแห่งกฎหมายได้”

น่าสังเกตว่า ถึงแม้ทัศนคติของกริสวอลด์ดังกล่าวจะเป็นเสมือนตัวแทนความคิดหนึ่ง ในสังคมประชาธิปไตยอเมริกา การปฏิเสธการยอมทนของรัฐเช่นนี้ก็ดูจะไม่แตกต่างมากนัก

(29) Joseph Raz, "The Authority of Law", Op.cit., P. 250

(30) William S. Boardman, "Coordination and the Moral Obligation to Obey the Law", (Ethics, 97, April 1987), P.555

จากสภาพไร้ขันติธรรมในรัฐสังคมนิยมจำนวนมากที่มีการบัญญัติกฎหมายจำกัดสิทธิเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็นต่าง ๆ ของประชาชน และไม่ยอมรับให้มีการฝ่าฝืนกฎหมายดังกล่าวเช่นกัน

ในที่สุดแล้ว ต่อปัญหาเรื่องการเคารพและการตีแผ่ต่อกฎหมาย เราคงไม่อาจปฏิเสธได้ว่าทัศนคติของแต่ละคนย่อมมีความแตกต่างกันได้ แต่ประเด็นที่พึงตราไว้เป็นบันปลายก็คือโลกของสังคมนิยมคือโลกที่เกี่ยวกับชีวิตมนุษย์และสังคม ซึ่งมีธรรมชาติที่เป็นอนิจจังหรือแปรเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นคำตอบสุดท้ายหรือสูตรสำเร็จใด ๆ ที่จะใช้กับมนุษย์หรือสังคมจึงไม่น่าเชื่อว่าจะมีขึ้นได้ เว้นเพียงวันใดที่มนุษย์ทั่วไปได้ถูกแปรเปลี่ยนให้เป็นเสมือนชิ้นส่วนแห่งเครื่องจักรกลอย่างเบ็ดเสร็จสมบูรณ์แล้วเท่านั้น ครอบงำที่ยังเชื่อมั่นว่ามนุษย์หมายถึงผู้มีจิตใจอันสูง (อย่างน้อยก็โดยศักยภาพ) ซึ่งเป็นผู้(มีส่วน)สร้างแบบแผนการดำเนินชีวิตและมีความเป็นอิสระในการเลือกกระทำสิ่งที่เขาคิดว่าถูกต้อง น่าเชื่อว่ามนุษย์ย่อมสามารถตอบรับหรือปฏิเสธแบบแผนด้วยวิจาร์ณญาณของตนเองพร้อมกับความกล้าหาญที่จะรับผิดชอบต่อผลลัพธ์ของการกระทำนั้น ๆ การยอมรับต่อความเป็นมนุษย์อันแท้จริงคงเป็นเพียงสิ่งหลอกลวงมากกว่าหากมนุษย์ต้องถูกจำกัดสิทธิในการเลือกปฏิบัติ โดยกรอบแห่งหลักการที่แข็งกระด้างซึ่งไม่มีวันสมบูรณ์พร้อมอันเป็นผลงานของมนุษย์ที่มีข้อจำกัดบกพร่องเช่นเดียวกัน

หลักนิติธรรมเป็นแนวคิดหนึ่งที่มีลักษณะพลวัตรซึ่งสมควรนำมาใช้เพื่อพิทักษ์คุ้มครอง และส่งเสริมเจตจำนงของประชาชน และสิทธิทางการเมืองของปัจเจกชน อีกทั้งเพื่อ สร้างรากฐานที่เป็นเงื่อนไขทางสังคม เศรษฐกิจ การศึกษาและวัฒนธรรมซึ่งล้วนเป็น สิ่งจำเป็นแก่ปัจเจกบุคคลเพื่อการได้มาซึ่งศักดิ์ศรีแห่งความเป็นมนุษย์ของเขา และ เพื่อการประจักษ์แจ้งต่อสิ่งที่เขาปรารถนาในทางนิติบัญญัติ

คำประกาศในที่ประชุมสัมมนา

เรื่อง หลักนิติธรรมที่เมืองลากอส (Lagos)